

(۱) پیشه‌کییهک بۆ ئاشنا بوون له گه‌ل ئوستانی ئیلام

۱- هه‌لکه‌وتی جوگرافی، سنوور، فراوانی:

ئوستانی ئیلام له‌خۆرتاوا و ئیبران له‌نیوان ۳۱ پله‌و ۵۸ پله‌ تا ۳۴ پله‌ و ۱۵ ده‌قیقه‌یه‌ پاتی باکووری ۴۵ پله‌ و ۲۴ ده‌قیقه‌یه‌ تا ۴۸ پله‌ و له‌ ده‌ ده‌قیقه‌یی هه‌تلی درێژی رۆژه‌لات ده‌بیتته‌ نیوه‌رۆی گرینویچ.

فراوانی رۆوبه‌ره‌که‌ی ۱۹۰.۴۴ کم چوارگۆشه‌یه‌، له‌ باکوور ئوستانی کرماشان، له‌ خۆرتاوا و لاتنی عیراق، له‌ باشوور به‌شیککی ئوستانی خوزستانه‌ و به‌شه‌که‌ی دیکه‌ی ولاتی عیراقه‌، له‌ خۆرهللات ئوستانی لورستانه‌.

به‌دریژایی ۴۲۵ کم هاوسنووره‌ له‌گه‌ل ولاتی عیراق ماوه‌ی نیوان شاری ئیلام و تاران ۵۷۳۳ کم، نیوان ئیلام و کرماشان ۲۰۸ کم، دووری له‌گه‌ل خوهره‌م ئاباده‌ ۴۰۵ کم، دووری له‌گه‌ل ئه‌هواز ۵۱۵ کم، له‌گه‌ل قه‌سری شیرین ۲۴۷ کم، تا ئیسلام ئابادی خۆرتاوا ۱۳۴ کم، تامیهران ۲۴۷ کم تا دێهلوران ۲۳۱ کم، تا ده‌شتی عه‌باس ۲۹۹ کم، تاجسر نادری ۳۳۹ کم، تا ئه‌ندیمیشک ۳۶۰ کیلۆمه‌تره‌.

ب- به‌رزاییه‌کان:

ئوستانی ئیلام بیجگه‌ له‌ به‌شی سنووری، به‌شیککی فراوانی لورستانه‌، چیاکانیشی به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی که‌وتونه‌ته‌ لای باکووری خۆرتاوا و باشووری رۆژه‌لاتی، ئه‌م چیاپانه‌ په‌یوه‌ستن به‌یه‌ک ده‌وراتی زه‌وی ناسی و زۆریه‌یان له‌سه‌ده‌ی، یان له‌ قوئاخی سییه‌می دروستبوونی زه‌وی دروست بوون و به‌شیوه‌یه‌کی ته‌ریب هاوتای که‌نارن.

زنجیره‌ چیا‌ی سه‌ره‌کی و بنه‌ره‌تی لورستان و ته‌ریب

روانینیک له‌ رۆشنییری دانیشتوانی ئوستانی ئیلام

له‌ فارسییه‌وه: عه‌باس سلیمان سمایل

له گه‌ل پوځانه‌ی راستی رووباری سیمه‌یه و دیوارنکی بلندی پیک هیناوه، زنجیره چیاپه‌که‌ی دیکه (که پیرکوه) یه که به ته‌واوی، یان به‌دریژی ئه‌م ئوستانه درتی‌بووه‌ته‌وه.

به‌شپوه‌یه‌ک ئه‌و ناحیه‌ی که که‌وتوونه‌ته‌وه پوځه‌لات و باکووری پوځه‌لاتی پیشکوه و ناحیه‌کانی که‌وتوونه‌ته‌وه پوځه‌لات و باشووری پوځه‌لاتی پشتکوه به (ئیلام) ناویان هاتووه. له هه‌رتیمی ئیلام ده‌شتی که‌م فراوان هه‌یه، له هه‌موویان گرنگتر ده‌شتی شه‌هرستانی ئیلامه، که ده‌شتی ئیلام، هه‌یوان، شیروان، چرد ئه‌وه‌ل و هلیلان ده‌گرتیه‌وه، ده‌شته‌کانی دیکه‌ی ئه‌و هه‌رتیمه بریتیه‌یه له: سالح ئاباد، میهران، موحسن ئاباد، دیپهلوران، موسیان و ده‌شتی عه‌باس که له‌و جوړه ده‌شتانه‌ن له ئه‌نجامی دامالینی زه‌وی و نیشته‌وه‌ی دروست بووینه.

ج- ناووه‌وا:

ئوستانی ئیلام له نیگای ئیقلیمی به‌شپکی ناوچه‌ی گه‌رمه‌سیری ئیرانه، به‌لام کاریگه‌ری به‌رزبوونه‌وه‌ی پله‌ی گه‌رما گرنگی هه‌یه له ری‌کخستن و ره‌وشی ئیقلیمی و پله‌ی گه‌رمایی خوجتی هه‌یه.

دوندی به‌رزی کویتسه‌خانه‌کانی که پیرکوه و سه‌رده‌سیره‌کانی به‌لای که‌می ۱۴ پله‌ی زیر سفر تو‌مار ده‌کات.

له‌ناوچه‌کانی که‌م به‌رزی پوځه‌لات و باشووری پوځه‌لات، که ده‌شته‌کانی گه‌رمه‌سیری میهران، دیپهلوران و ده‌شتی عه‌باس ده‌گرتیه‌وه که به‌رزاییه‌کانیان له ۳۰۰ م که‌متره له روی ده‌ریاوه هه‌وا به لای گه‌رمی دایه.

له‌هاوین بای گه‌رم و سووتینه‌ری باشووری پوځه‌لاتی که له عه‌ره‌بسته‌خانه‌وه هه‌لده‌کات، هه‌وا زور به‌توندی گه‌رم ده‌بیت و پله‌ی گه‌رمایی له ۴۶ پله‌ی سه‌ره‌وه‌ی سفر تیده‌په‌ریت، به‌لام له زستان هه‌وا ماوه‌ندییه.

ناوچه‌کانی ناوه‌راست که به‌رزاییه‌کانی دینارکوه ده‌گرتیه‌وه ناووه‌وا یه‌کی جوړاو جوړی هه‌یه و گه‌رمه‌سیر و ماوه‌ندییه و به‌لای که‌می له زستان پله‌ی گه‌رما ده‌گاته ژیر سفر.

د. رووباره‌کان:

به‌هۆی هه‌بوونی چپای به‌رز و داپوشراو به به‌فر بارینی بارانیتی زور له‌ناوچه‌که ده‌بیتسه هۆی سه‌ره‌وژیر بوونی به‌شپکی زور له‌ئاوه‌پوځان به‌شپوه‌ی لافاو و رووبار ده‌گاته ده‌شته‌نمه‌کان.

گرنگترین رووباره‌کانی ئوستانی ئیلام بریتیه‌یه له: سیمه (=گاماساب، که‌رخه)، گدارخوش، کنجان جه‌م، چنگوله، میمه، دویر، گوی.

ه- رابردوی میژوویی و دابه‌ش بوونی سیاسی:

رابردوی میژوویی ئیلام زور کۆنه و به‌شپکی کۆنترین ناوچه‌کانی دیرۆکی ئیرانه و دانیش‌توانی سه‌ره‌تایی ئه‌م ئوستانه له‌هۆزانی راوچی و مه‌ردار پیک ده‌هات، که به‌شپوه‌یه‌کی ئیشتراکی و کۆنخۆزی ده‌ژبان.

له ئه‌نجامی ئه‌و لیک‌کۆلینه‌وانه‌ی به‌ده‌ست هاتووه ۸۰۰۰ پ.ز ماسیذات (= پشتکوه = ئیلامی ئه‌مرو) یه‌کی له ویلایه‌ته‌کانی ئیرانی کۆن ده‌ژمیردا و له سالی ۶۴۰ پ.ز که ده‌وله‌تی هه‌خامنه‌نیشی هاته سه‌رکار- ماسیذات، لوړستان و خوړستان به‌ناوی ئوچ، یان سوزیانا ناوی ده‌هات و سییه‌مین ویلایه‌ت بو له ۳۶ ویلایه‌تی ئه‌م زنجیره‌یه.

ماسیذات له‌سه‌رده‌می ئه‌شکانیاندا له‌گه‌ل لوړستان ویلایه‌تیکی والی نشین بووه.

دانه‌ری میژووی یاقویی له باسکردنی ئوستانه‌کانی ساسانی ناوی دوو ناوچه‌ی گرنگی ئیلام به‌ناوی ماسیذات و مه‌رجاقدق که له‌سه‌رده‌می ساسانیان به‌شپک بووینه له ئوستانی قه‌هستان ناو هیناوه له‌و سه‌رده‌می که ئیران له‌لایه‌ن عه‌ره‌به‌وه داگیر کرا، ئیلام و لوړستان به‌شپک له ئیاله‌تی جبال، یان کوهستان بووه، له‌کاتی له‌ناوچه‌ی ساسانیان تا دروست بوونی ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له دابه‌ش بوونی ولاتی ئیران له‌وانه داگیرکردنی ئیلام گۆرانی به‌سه‌رداها. له‌سه‌رده‌مانی سه‌فه‌وی دابه‌شبوونی نۆی له‌ولاتی ئیرانه روویدا و حکومه‌ته یه‌ک له‌دوای یه‌که‌کانی وه‌ک: ئه‌فشاری، زه‌ندی و قاجاری، زیاتر کاریان به‌ریتی به‌رپوه‌ده‌برد و ده‌رباز ده‌کرد. ئیلام له سالی ۱۳۴۳ تا سالی ۱۳۵۲ خوړشیدی له‌شپوه‌ی فه‌رمانداری به‌رپوه‌بردن بو، دواتر بو به ئوستان، له‌سه‌ره‌بته‌هت و دانانی دوایین دابه‌شبه‌ندی وه‌زاره‌ت له سالی ۱۳۶۵ خوړشیدی و دابه‌ش بو بو ئوستانه‌کانی یه‌ک له‌وانه ئیلام بو که بو یه‌که‌م جار بو به ئوستان و (۵) شه‌هرستان و ۱۳ به‌خش و ۴۱ ده‌هستان و ده‌روبه‌ری ۸۱۹ گوندی خرایه سه‌ره‌.

حوسین قولی خانی والی پشتکوه له شاری ئیلامی ئه‌مرو و شوینی نیشته‌جی بوونی، خانووی خانه‌دان و

توردوگا و باله‌خانه و پارک (حهره‌مسه‌را و شوینی ژبانی والی) تیدا دروست کرد و کردبوویه ناوه‌ندی والیاتی هاوینه‌ی پشتکوه.

سالانیتک بوو‌ئو شوینه به‌ناوی (حوسین تاباد) والی ناسرابوو.

له‌مانگی خورداد سالی ۱۳۱۵ خورشیدی له‌سهرده‌می ده‌سه‌لاتی ره‌زا شا ناوی حوسین تاباد به‌ئیلام گوژدرا و کرا به‌ئوستان.

به‌گویره‌ی سه‌رژمیری میهرماه سالی ۱۳۶۵ خورشیدی ژماره‌ی دانیشتووانی ئیلام ۳۸۲۰۹۱ که‌س بووه، له‌وسه‌رژمیریبه‌دا (۱۵۶۶۵۸) که‌س دانیشتووانی شار و ۲۱۲۰۹۲ که‌س دانیشتووانی گوند و هۆزه‌کانی پیک ده‌هینیت.

(۲) سه‌رنج و روانین له‌روشنیری مرژی ئیلام

۱- خو و پوهشت و دابونه‌ریت

زانایانی کۆمه‌لناسی ده‌لین هه‌میشه کۆمه‌لگا په‌یوه‌سته به‌دابونه‌ریت و ئادابه‌که‌ی. ئەگه‌ر له‌میژوووی دیرینی ئەم ناوچه‌یه بکۆلریته‌وه، له‌هیرشی درندانه‌ی داگیرکه‌ران روون ده‌بیته‌وه که‌هیچ یه‌ک له‌گه‌لانی جیاجیا نه‌یانتوانیوه دابونه‌ریت و خوورپوهشتی دانیشتووانی ئەم ناوچه‌یه له‌ناوبه‌رن، ئیتر گه‌لانی ئوستانی ئیلام به‌ره‌سه‌نی ماونه‌ته‌وه و له‌زۆر کۆنه‌وه خۆراگر بووینه له‌رووبه‌رووبونه‌وه‌ی هه‌ر ئاسته‌نگیتک، هه‌روه‌ها له‌سوخته‌ته‌کانیاندا میوانپه‌روه‌ر و جه‌نگاوه‌ر و بنیادنهر و راستگۆبی و ده‌مارگیری مه‌زه‌ه‌بیان هه‌یه.

خه‌لکی ئیلام زیره‌ک و هۆشیارن و له‌تیره‌ندازی و راووشکار و پیاده‌روۆبی بی‌قسورن، زۆربه‌ی ژنان و پیوانیان له‌ش و لاریکی بلند و ریتیکیان هه‌یه و جووتیاری به‌توانان.

ب- ئایینه‌کان:

له‌داب و نه‌ریته‌کانی ئەم ناوچه‌یه که‌له‌سه‌ده‌کانی پیتشووه‌ه‌یانبوو ریزگرتن بوو له‌ئاگری نه‌ورۆز و ئاگر کردنه‌وه‌ی شه‌وی ئات‌ه‌ش ئه‌فروزی چوار شه‌مه‌ سووره‌یه، له‌کۆتایی چوارشه‌مه‌ی هه‌ر سالی‌ک دانیشتووانی ئیلام به‌مندالان و گه‌نجان به‌ئه‌ده‌بیاتی تایبه‌تیان و کۆکردنه‌وه‌ی پووش و سووته‌مه‌نی له‌چهند شویتیک ئاگر داده‌گیرسین و له‌سه‌ری بازده‌دن و ده‌لین سووری تو بو‌من، زه‌ردی من بو‌تو، ئەمه‌چهند جاریک دووباره ده‌که‌نه‌وه و به‌هه‌له‌هه‌له‌

و شادی پیتشووی له‌نه‌ورۆز ده‌که‌ن، تاکو ئه‌مپۆش ئاگر ریزی هه‌یه له‌ناوچه‌ی پشتکوه (ئیلام) و ئاویش به‌ئاگر و ئاگردان داناکه‌ن، مه‌گه‌ر گه‌وره‌ی خیزان پف له‌ئاگر بکات بو‌کوژاندنه‌وه‌ی، هه‌روه‌ها سویند به‌بلیسه‌ی ئاگر و رووناکی چرا ده‌خۆن زۆر به‌خۆشحالی پیتشووی له‌جه‌ژنه‌ ئایینه‌کان و جه‌ژنه‌ دیرینه‌کان ده‌که‌ن و یادیان ده‌که‌نه‌وه.

ج- هه‌ندیک له‌بیر و باوه‌ره‌کانی دانیشتووانی ئیلام

هه‌ر به‌یانیه‌ک خۆر له‌چالیتک له‌رۆژه‌لاته‌وه دیته‌ده‌ر و له‌چالیتک له‌رۆژئاوا ده‌رواته‌خواری، ئەم دووچاله‌یه‌ک ریتگیان هه‌یه. خۆر ئافه‌رته‌ و ئافه‌رتیش نابی نامه‌حرمه‌ بیبینه‌ی جا بو‌یه‌خۆی و پۆشن کردووه که‌که‌س نه‌توانی سه‌یری بکات.

له‌باره‌ی سه‌ره‌تای دروست بوونی ئاسمان و زه‌وی، سه‌ره‌تا زه‌وی له‌ئاسمان نزیک بووه، له‌دوای چهن‌دین سه‌رده‌م پیره‌ژنیتک که‌خه‌ریکی نان کردن بوو ده‌ستی له‌هه‌یف دا و به‌نه‌رمی له‌گه‌لی جوولایه‌وه و جیگی‌ی په‌نجه‌ی پیره‌ژن له‌سه‌ر رووی مانگ به‌جیما و ئاسمان ئازاری خوارد و دوورکه‌وته‌وه له‌زه‌وی. خۆر و هه‌یف دوولیان هه‌یه، کاتی به‌یه‌ک گه‌یشتنیان له‌کۆتایی هه‌ر مانگی‌که‌ و له‌ده‌ریا دینه‌ده‌روه‌ه و له‌ده‌ریا ئاواده‌بن.

زه‌وی به‌لای ئیلامیه‌کانه‌وه وک ئاسمان حه‌وت چینه و له‌سه‌ر شاخی گاو و چیا وه‌ستاه، گا له‌سه‌ر پشتی ماسی و ماسی له‌ناو ئاوه، هه‌ر کاتیک گایه‌که نه‌خۆش بکه‌ویت زه‌وی له‌سه‌ر قۆچی گایه‌که ده‌جوولیت و شاخ به‌شاخ ده‌که‌ویت و له‌رزینی زه‌وی رووده‌دات.

پیتشینی بوومه‌له‌رزه له‌ناارامی ئاژده‌ل و بالندان ده‌زاندریت، ئەو بیرورایه‌ تایبه‌ت نییه‌ ته‌نیا به‌ناوچه‌یه‌ک له‌ئه‌ده‌بیاتی فارسی له‌م جوژه‌ نمونانه‌ زۆر ده‌بیندریت، له‌وانه‌ نیزامی گه‌نجه‌وی ده‌لیت:

زمین زیر عنانش گاوریش است

وگرچه‌هم عنان گاو میش است

ئه‌گه‌ر له‌سه‌ر ریتگی‌ی راوچی قه‌ل بخوینیت، له‌و بروایه‌دان که‌راوچی به‌ده‌ستی پر له‌نیچیر ده‌گه‌ریته‌وه، ئەگه‌ر راوچی له‌ریتگا که‌رویشکی بینی، ئەوا به‌ده‌ست به‌تالی ده‌گه‌ریته‌وه، ئەگه‌ر راوچی له‌ریتگا ریتوی، یان قه‌لی بینی به‌ره‌که‌ته‌ و ئەوا راوچی به‌ده‌ستی پیره‌وه ده‌گه‌ریته‌وه.

درهختی ههنجیر و زهیتوون ههردووکیان پیرۆزن به ههشتین و ناییت بپردین، داردهستی خدری پیغه مبهه له داری زهیتوون بووه. درهختی هه نار به ههشتیه و میوهیهکی پیرۆزه، خواردنی هه نار پاداشتی ههیه هه نار برسی تیردهکات و تیر برسی دهکات لهخیری هه ناری شهوی هه نییان مردووان سوود وهردهگرن دانیشتیوانی ئیلام لهو باوهردان رۆژانی چوارشه مه رۆژیککی باش و پیرۆزه، دهلتین لهو رۆژهدا چوار بهردی جیهان واته پایه جیهان تهواو بووه.

ههروهها دهلتین تهگه کاریک رۆژی شه مه دهست پین بکهین تا کۆتایی ههفته کۆتایی نه بهت بههوی پیرۆز و بههای رۆژی ههینی دهییت تهواو نه کهیت و رۆژی شه مه تهواوی بکهیت. رۆژکانی سیزدهیه م و بیست و چوارم و بیست و پینجه می هه مانگیک به بهدوشووم دهزانن، خیرات و میرات و یارمهتی دانی ههژاران و پاکی، له خوو رهوشتی دیرینهی سه رجه میان دهژمیردریت. له بیروباوه رهکانیان تهگه ره له سه ریان خویندی، به لگهی هاتنی میوان، یان نامهیه، ههروهها تهگه مریشک، یان که له شیر له ناوهخت خویندی، تهوا پهسند نییه و پیوسته سهه بپردریت تهگه مریشک له بهردهم یه کیکی خاوهن مال بالهکانی لیک بکاتهوه و دای بخاتهوه، یان سهگی مال له پشت مال روو له دیوار وهرکه ویت، یان کچی گچکه مال بمالیت، تهوا نیشانهی هاتنی میوانه کاتی که پهز له دهشتی به رهو گوند دهگه ریتهوه سهری خوی راههژیتیت تهوا باران دهباریت. تهگه ره چۆله که له کاتی رۆژئاوا به شه رپین و بالهکانیان بجوولین، لهو شه وهدا، یان به یانی باران دهباریت له وهرزهکانی باران، کاتی چه ند رۆژ له سه ریهک باران بباریت، دواتر ئاسۆ رهنگی سوور بوو، به لگهی رۆژ دهچوونی رۆژی دوایه.

تهگه ره سهگ له شهوانی زستان وهک گورگ لووراندی تهوشهوه به فریکی زۆر دهباریت.

5- چهند پهندیکی ئیلامی (لوری):

ئایم مارزیه دین سی واسی، ترسه (زلش رو) مرۆقی ماران گهستی له گورسی رهش و سپی ده ترسیت. دختر ترشته (ترشینه) دلش حاس شی بکه ئی سه کهشی کرد، کرلفونه دخیا خاس کچی ترشا و ئاره زووی شوکردنی ههیه، کاتی کهشوی کرد داوای جمکی لهخودا دهکرد

دسر خرا وقتا گردو (گردکو) دی.

له سهه پشتی کهری به ربوویتهوه و له گوپز دهگه ری.

ه- ژن هیتان:

له رابردوودا دووباره ژن هیتان عادهت و ئاسایی بووه. مرۆقی ئیلام له م بارهیهوه ئامادهیی زۆری هه بووه، له م رووهوه خانه دانهکان و والیهکان ژنی زۆریان دههینا بهگشتی خاوهنی ژمارهیهکی زۆری کوپ بوون، به لام به ره به ره فرهژنی کهم بووهوه.

بابهتی تهوینی نیوان کچ و کوپ دهگمه ن بوو، له بهر تهوهی له دابونه ریتی ناوچه که عادهت و ابوو ژن هیتان و کچ به شوودان به دهست کچ و کوپ نه بووه و نه یان ده توانی به کتر هه لپژین و بریار له سهه ژن هیتان، یان شوو کردن، بدن. دایک و باوک به گویرهی دهستووری ناوچه که بریاریان له سهه دهدا.

گری بهست و ژن هیتان له ئیلام بریتی بوو له م قوناخانهی خوارهوه:

1- هه لپژاردنی دایک و باوک: کاتی کچیک له رووی کاروباری خیزانییهوه که به رابهه و هاوتای کوپه که یان بیته هه لده بژین و به پین بریاری کوپه که و چه ند ریش سپییهکی پتوه نیدار به خانه وادهی کوپه که بو مالی باوکی کچه که رهوان دهکن، خانه وادهی کچه کهش له دواوی خزمه نزیکهکانی رهوان دهکات بو تهوه له م دانیشتنه هاوبهشی بکهن، و اباووه دواوی چای خواردنهوه، گه وهی خیزانی کوپه که، دواوی باسکردنی پیشه کهیهک له سهه کوپه که بو باوکی کچه که، داوای کچه کهی لیده کات ئیتر دواوی راگه یاندنی بریاری باوکی کچه که، یهکی له پیاوانی خیزانی کوپه که، دهستی باوکی کچه که ماچ دهکات له تهنجام دابونه ریتی دهستی ماچ کردن دهست پین دهکات و ژن هیتانه که بریاری له سهه دهدریت. بو دلنیایی پاداشت و دیاری دهگاته مالی کچه که، ههروهها به گویرهی توانا و پایهی کچه که و باری ئابووری دایک و باوک و کهسانی زاوا هه ریهک به قهه باری ئابوویه کهی هیستریک، یان هه ر شتیکی دیکه ی وهک دیاری بو دهبن.

2- شیرینی خواردن: بهر له کۆتایی هاتنی رپوره سمی داخوازی له رۆژیککی شیواو ژنانی ههردوو خانه واده له مالی باوکی کچه که کووده بنهوه، خانه وادهی کوپه که شالیک و نهنگوستیلهیهک و دهسته جلیک و کهوشیک و (سدبه ند و گولبه ندی) که دوو جوژه خشلن، له گه ل

شیرینی و قهند و پوژن و برنج به دیاری بۆ کچه که ده بن.

۳- دستگیرانی: و باوه دوو سۆ رۆژ بهر له رۆژیه سۆمى ژن گواستنه وه خانه واده ی زاوا به قه ده ر پیتوستی قهند، برنج و چهند سهر مهر و هه ندیك خۆراک بۆ مالى باوکی بووک ره وان ده که ن ئینجا له رۆژیه کی دیاریکراو ئه ندامه نزیکه کانی هه ردوو خانه واده داوه ت ده که ن بۆ نان خواردن، له و رۆژهدا ده هۆل و زورنا لیده دریت سه ماکردن و شایى له به رنامه ره سه نه کانی ئه م ئاهه نگیه، دواى نان خواردن، گه و ره کانی خانه واده کان گفتوگۆ ده که ن ده رباره ی ماره یی و شیرینی و جۆری ئه و خشله ی که پیتوست بوو بۆ بووک بکریته دیاری و هه ندیك پاره وه ک دیاری ده دریته مالى بووک.

۴- پاره دانی زاوا: بهر له رۆژیه سۆمى دستگیرانی، زاوا له مالى بووک داوه ت ده کريت، وا باوه برای بووک تا ماله وه له گه ل زاوا ده روات، زاوا هه ندیك پاره به دیاری ده داته خانه واده ی کچه که، له کاتی رۆژیه ستی زاوا خانه واده ی بووک هه ندیك پاره به دیاری ده دانه زاوا.

۵- گریه ست و ئاهه نگی بووک گواستنه وه: یه که م گریه ست: له رۆژی گریه ست چهند که سیک له خانه واده ی زاوا ده چنه مالى خانه واده ی بووک و بهر له وه رگرتنی ناسنامه ی کچه که یه ک دوو نوینه رى کچه که له دانیه شته که ئاماده ده بن، بهر له کردنه وه ی قسه کردن له سه ر گریه ست، ده فته ریک بۆ واژۆی ئه ندامه کانی نوینه ره که ده یین.

دووم ئاهه نگی بووک گواستنه وه (داوه ت= سوردان): دواى وه رگرتنی مۆله ت له باوکی کچ، خزمان و نزیکانی هه ردوولا بۆ هاو به شیکردن له جه ژنی بووک گواستنه وه داوه ت ده کريت.

میوانان به سواری ئه سپ و هیستر زۆر به ریز و شکۆوه ده چنه مالى بووک، دواى ئه وه ی که میک راده وه ستن تا ژنانی خانه واده کچه که، ئاماده ده که ن، ئینجا بووک سواری ماینیک ده که ن و به ریز و شادی له نیوان هه له ه له و چرینی ئاوازی ناوچه یی و لیدانی ساز و ده هۆل ده یبه نه مالى زاوا، له به رده م مالى زاوا مافوور راده خه ن و زاوا له رۆخ مافووره که راده وه ستیت تا بووک که بهر به ره میدا بروات و بووک که له ماینه که دابه زیتیت، له و کاته دا مه ریک له به رپای بووک ده که نه قوربانى، دواتر زاوا له ته ک بووک که ده روات و ده بیاته ژووره وه.

دواى شیوخواردن و کۆتایی هاتنی رۆژه سه مه که باوکی زاوا، یان گه و ره ی خانه واده ی زاوا، ده ستی زاوا ده گريت و ده بیاته ژووری بووک ده ستیان له ناو ده ستی یه کتری داده نی و به جییان ده هیلی. زاوا بریک پاره به ناوی (راهشمانه = روسرمانه) وه ک دیاری ده داته بووک، دواتر باوکی زاوا ئه وانیه له دوویان گیتردراوه ته وه په رته ی لی ده که ن.

و- رۆلی ئافره ت له کۆمه لگه ی ئیلامدا: ئافره ت له کۆمه لگه ی ئیلام شان به شانی پیاو له هه موو کاریک ئاماده ده بیت هه روه ها پیاو رۆلی به رز و گرنگ ده بینیت له ژنانی خیزانه که ی و به ره هه م هینان و که شتوکال و مه رپاری، ئافره تی ئیلامی زه حمه تکیشن. هه ندیك جار لیتسرراوی زیاتره له پیاو سه ره رای به رپرسیاره تی له کاروباری ماله وه و دایکایه تی کاری دیکه ...

ز- هه لپه رکی و یاریه کانی ناوچه یی: له نیو دانیه ستوانی ئیلام سۆ جۆر شایى و هه لپه رکی باوی هه یه، ئه وانه ش ره شه له کی و هیچ یه ک له وانه تایه ت نیبه به پیاوان، یان ئافره تان ئه مانه ش بریتین له: هه لپه رکی، شانه شکى، سیل سما.

ئه م هه لپه رکییانه به که میک جیاوازیبه وه له هه موو ئوستانه که ده بیندریت، به لام جیاوازیان له ناوه کانیاندا هه یه، له وانه هه لپه رکیی سیل سمای دیهلوران، له ئابدانان و موسیان پیتی ده لئین سه نگی سمات.

وازیه کانی ناوچه یی: وازیه ره سه نه کانی ناوچه یی تا کو ئه مپۆش له ئیلام باویان هه یه، ئاماره به م دوو نمونه ی خواره وه ده که یین:

یه که م: جوزان (۱) ئه م وازیه یاریزانان دابه شی سه ر دوو ده ستنه ده بن سه ره تا له ئه نجامی تیروپشک ده ستیه کیان له شیوه ی بازنه یه که که تیره که ی له سۆ مه تر زیاتر نه بیت، داده نیشن ده سته که ی دیکه ش راده وه ستن و هیترش بۆ سه ر ده ستیه دانیه ستوو ده که ن و به مست لییان ده دن، ده ستیه دانیه ستوو به رانه ر ئه وه به ددان هه ر شویتیکی هیترش به رانیان بکه وته به رده م ده یگرن و گوشاری ده خه نه سه ر، ئینجا هیترش به ره که ی وه ستاو که هه ستی به قه مپاری براوه که ی کرد، پیتوسته به ده نگیکی بلند بلیت (جوز) واته خۆم به ده سته وه دا، ئیتتر به م جۆره ده ستیه دانیه ستوو به براوه ده ژمیتردین هه رچه نده ئه گه ر که سیک

که به ددان گرتیان و تا ماوه یه کی دیاریکراو به زمان نه لیت (جوز) واته دۆراند، یان خۆم به دهسته وهدا، ئەوا ئەو به براوه دهژمیردریت.

دووم: داری زهرد

لهم یاریه دا یاریزانان دهبنه دوو دهسته ی وه کویه ک، داریکی نزیکه ی مه تریک هه لده گرن، قزگه ده بیت شویتیکی به رزی وه ک دره ختیکی، یان به ردیک، یان هه ر شتیکی دیکه بیت و ببیتته نیشانه سه ره تا به کیتک له ئەنجامی ده رچوونی به تیرو پشک، داره که له تاریکی شه و دوو له قزگه فریده دن، ئەندامانی هه ردوو دهسته ده گه رین ببیننه وه، هه ر دهسته به ک داره که بدۆزیتته وه ده یکه یه نه ته قزگه که و به براوه دهژمیردریت، دهسته که ی دیکه ش هه ول ده دن لیبیان بستین.

ج- دابونه ریتی پرسه و سه ره خوشتی:

له رابردوویه کی به کجار دوو دابونه ریتی کۆمه لایه تی و په وشێ تایبه ت له رپۆره سمی پرسه و سه ره خوشتی له م سه رزه مینه دا به رپۆه چوه، کاتێ به کیتک کۆچی دوایی ده کرد، هه موو پپوهندی داران و خزمانی نزیک و دووری کۆچکردوو ده گه یشتنی و کۆده بوونه وه به بی ئەوه ی رق و کینی کۆن و رابردوو کاریان تیبکات له هاتنیان، کاتێ که هه موویان کۆده بنه وه، سه ره تا ژنانی خانه واده کۆری شیوه ن داده مه زرپین دوو که س، دوو که س رووبه رووی به کتر ده م و چاو و پرچیان ده رنپینه وه به ده نگیتکی بلند ده گرین و شیوه ن ده که ن هه ر جار جاره شیوه ن نوێ ده بیته وه و ده چنه وه نیو کۆری شیوه ن و دووباره ده بیته وه.

دواتر هه موویان کۆده بنه وه و ئاهه نگ و هه لبه ستی دلته نگ و تازیه باری ده خوین، ئەم جۆره پرسه به ش پتی ده گوتریت مور، یان موپه، له هه مان کات دابونه ریتی دیکه ی ژنان و پیاوان به ته نیا ئەنجام ده دریت و به ساز و ده هۆل رپۆره سمی پرسه ده گپرن و جوولانه وه و هه لپه رکیتکه یان ریکوپیک و خه مباراویه به م ئاهه نگ و نه ربه ته ده گوتریت چه مه ر، یان چه مه ری.

جا به ر له شووشان و ناشتنی ته ره که، شه وی به که م به ناوی شه وشوم (شام شب) مه ریک ده که نه قوربانی و نزیکانی کۆچکردوو داوه ت ده کرین، نیوه رۆکه ش هه موو ئافره تان و پیاوان داوه ت ده کرین و ئاهه نگ و رپۆره سمی پرسه به ساز و ده هۆل به رپۆه ده چیت و دواتر نان ده خویرت و فاتیه که لیده دریت ئینجا خه لکه که په رته ی لی ده که ن و

هه ربه که و به ره و ماله کانیا ن ده گه رپینه وه.

ط- خۆراک:

خۆراکی دانیشتووانی ئیلام جۆراو جۆره له ژیره وه ئاماژه به هه ندیک له مانه ده کریت.

چیشته، (شوله) شی پیده لپین وه ک (ناشی ماست) وایه، جۆره کانی، ناشی شیر، ناشی رسته، شوله بادام و شوله ناردونگی.

ئافکی (شله) په سه نه کانی ناوچه که ئەمانه ن:

خورش سه بز، خورش مسما، خورش قیمه و هی دیکه، جۆره کانی پلاوی وه ک: پلاوی نیسک به گوشت، پلاوی پاقله به گوشت و هی دیکه.

جۆره کانی که باب به گوشت گا و مه ر و ماسی و... که به یه کجار له شیش ده دریت، به لام ئەگه ر بالنده ی گه وره بیت، پارچه پارچه ده کریت و ئینجا له شیش ده دریت و سوڤه کریتته وه.

ئاوگوشت، یان گوشتا و باوترین خۆراکی دانیشتووانی ئەم ناوچه یه. له مانگی په مه زانیشتا هه ربه سه و شیر برنج و فرنی ده خویرتن خۆراکی کوارگ: کارگ (قارچک) له وه رزی به هار و ناوچه ی سه ره ده سپر (کویتستان) ده روین، جا دوا ی ئەوه ی کوارگ وشک ده کریتته وه له وه رزه جیا جیاکان سوودی لی وه رده گریت.

ی- جلوه رگ (کنج)

۱- جلوه رگی پیاوان: پیاوانی ئیلام جلی ناوچه بی تایبه تیان هه یه، که له به رپۆه چوونی ئاهه نگه کانیا ن له به ری ده که ن. هه ربه که یان گوپالیتی سهر خری هه بووه، دامه نی جلوه رگه کانیا ن به گولینکه نه خشینرا بوو. جۆره که وشیتی تایبه تیان به ناوی (چماث) له پچ ده کرد که ئەو رۆ ره واجی نه ماوه و ئەو رۆ که به زۆری که وششی لاستیکی و قایش و گپوه (کلاش) له پچ ده که ن، شالیک له سه ر ده پپچن که به عه مامه ناچیت.

۲- جلی ئافره تان: جلی ئافره تان که (تون بون) ی پیده لپین، دامه نه که ی تا سه ر پچ دپته خواره وه، به رین و چین چین یان لۆچ لۆچه لیواره که ی به سامتینی ره ش و سپی ده دوورن، تون بون له گۆزینگ تیده په ریت و ده وره ری (۱۵) م پپووسته بو دوورینی جاران په نگی کراوه و گولداریان هه لده بژارد. له سه ر تون بون کراسیک به ناوی «جوماس» (۲) له به ر ده کریت، له بن هه نگل تا ناوه راستی ران ده گریتته وه، ئەوه ش چوار مه تری ده ویت بو درستکردنی.

جه ليقه كه روه كه ي مه خمه له پارچه يه كي ته نكيش له ژيره وه ي ده دورن، دامه نه كه ي به سيمي كي زييرين به شيوه ي هه وت و هه شت لي ده دورن، جار ان رهنگي ئالويالو هه لده بژي درا، ئه مه ش له سه ر جو ما له به ر ده كريت، هه روه ها كلاويان له مه خمه ل دروست ده كريت و ليتواره كه ي به سيمي زييرين دهنه خشين و ناوه راسته كه ي به شيوه ي باز نه يي ده بديت له سه ر هه ردو و گو ييه كه ي دوو چرك (قه يتان) ده دوريت بو ئه وه ي له ژيتر چه ناگه گري بدريت بو راگرتني كلاوه كه . ژنان له كاتي چاوپي كه وتن و چوونه ده ر و هاتن و چوونياندا چا دري ك به سه ر خو ياندا هه لده كي شن، به لام دم و چاويان ناگري، رهنگي چار شيو ي كچان سپيه و هي پيره ژنان تاريخه .

خشله كاني رازانده وه:

زوريه ي ئافره تان و پياوان و گه نجان ئه نگوستيله يان هه يه، لي پيره مي دران ئه نگوستيله يان نييه، ئه گه ر هه شيان بيت، يان پيرو زه يه، يان پينج ته نه . بو ئافره تان ره وايه چهنده ئه نگوستيله يان پتر بيت، كه چي پياوان له يه ك ئه نگوستيله يان پتر نييه . جار ان ئه نگوستيله ي پياوان زيو بوو، ژنان هه ميشه بازي زيي له ده ست ده كهن، هه روه ها ده سه ته وانه ي زيو، يان زيي له ده ست ده كهن، كاباناني ئي لام گواره ي مو دي لي تاي به ت كه وه ك كه شكول (توره گه ي ده رو يشان) وايه له گو ي ده كهن.

په راوي ز:

- ۱- له ده شتي هه ولي تر ياره ك هه يه به ناوي (گيشمانه كيشي، كيشي فه قيران رانه كيشي)، زور نزيكه له ياري (جوزان) ي ئي لام.
- ۲- جوما هه مان به رامپيلي ئافره تاني ده شتي هه ولي تره .

سه رچاوه:

نگرش بر فرهنگ مردم ايلام، مقالات ايران شناسي، ايرج افشار سيستاني، تهران ۱۳۶۹.